

Katarzyna Kaczmarek

Uniwersytet Jagielloński

Małoletni jako świadek lub pokrzywdzony przestępstwem z użyciem przemocy lub o charakterze seksualnym w polskiej procedurze karnej

Jedną z podstawowych zasad postępowania karnego jest realizacja zasady prawdy materialnej, a jednym z podstawowych celów postępowania jest rozstrzygnięcie o odpowiedzialności karnej jednostki lub jej braku. W celu spełnienia tych założeń organ procesowy dokonuje ustaleń faktycznych przeprowadzając postępowanie dowodowe. Procedura karna tworzy w tym zakresie swoisty rodzaj gwarancji prawdziwych ustaleń faktycznych poprzez wprowadzenie:

- norm celowościowych, które wskazują najlepszą metodę poznania prawdy materialnej;
- norm sensu stricto gwarancyjnych określających zachowanie się podczas postępowania, wprowadzające m.in.: zakazy dowodowe, a przez to odwołujące się do zasady uczciwego procesu;
- norm zapewniających korektę postępowania dowodowego (Waltoś, 2002).

W obecnym kształcie procedury karnej najcenniejszym źródłem dowodowym jest świadek, i to właśnie do niego odnosi się znaczna część gwarancji procesowych, których celem jest ochrona godności człowieka lub ochrona bliskich stosunków rodzinnych świadka w procesie. Z psychologicznego podejścia zeznania są postrzegane jako rodzaj rozmowy podporządkowanej regułom kodeksowym. Stanowią zatem proces komunikacji interpersonalnej, w której dochodzi do wzajemnego oddziaływania obu stron (Gruza, 2009). Warto zastanowić się zatem nad postrzeganiem zeznań przez małych uczestniczących w tych czynnościach, gdyż w sprawach dotyczących wykorzystywania seksualnego lub użycia przemocy bardzo często stanowią oni jedyne źródło informacji o zdarzeniu. Często małoletni są równocześnie pokrzywdzonymi w sprawie. Dodatkową trudność może powodować pozycja takich świadków, czy pokrzyw-

dzonych w środowisku, z którego się wywodzą. Niejednokrotnie bowiem małoletni wykazują mocne związki emocjonalne ze sprawcą przestępstwa. Sprawa dodatkowo ulega komplikacji, gdy sprawcami przestępstw są członkowie rodzin małoletnich.

W systemie prawa karnego można na przestrzeni wieków zauważyć ewolucję poglądów dotyczących relacji stron lub uczestników w procesie karnym, jak i roli państwa w tym zakresie. Dawniejsze koncepcje skupiały się na prawie karnym czynu. Ocenie prawnie - karnej podlegał sam czyn, działanie niepożądane przez państwo. Sprawcę pozostawiono na dalszym planie rozważań, jako jedynie wykonawcę. W drugiej połowie XIX w. prawo karne zaczyna interesować sam sprawca i jego cechy patologiczne, powodujące zachowania przestępcze. Natomiast już pod koniec XIX w. badania nad osobą sprawcy zaczyna się rozszerzać o uwarunkowania społeczne. Niemniej jednak osoba pokrzywdzona – ofiara przestępstwa pozostawała długo poza zainteresowaniem koncepcji prawnie – karnych. Dopiero schyłek XX w. wprowadza model sprawiedliwości naprawczej. W tym ujęciu rola państwa w procesie karnym ulega zmianie. Państwo przestaje być stroną procesu. Nacisk kładzie się na relacje sprawca – ofiary oraz na konflikt podlegający ocenie w procesie karnym (Banach – Guterrez, 2008). W związku z powyższym rola ofiary, pokrzywdzonego przestępstwem lub też świadka zaczyna mieć znaczenie dla obrazu i przebiegu postępowania karnego. Pozycja tych osób w postępowaniu zaczyna być również chroniona przez przepisy prawa w celu gwarancji realizacji prawa pokrzywdzonego.

Szczególne zagadnienie stanowi udział dziecka w postępowaniu karnym. Na przestrzeni wieków budził on liczne kontrowersje. W antycznym Rzymie dzieci były wyłączone jako świadkowie oskarżenia. W feudalnym procesie nie występowały w roli świadków w ogóle. Jeszcze na początku XX w. pediatra A. Bagiński w swej pracy wykluczył możliwość udziału dzieci jako świadków postępowania, a w razie niezbędnej potrzeby przesłuchania dziecka wskazywał on na konieczność zasięgnięcia opinii lekarza o zdolności do zeznawania. Inaczej Hans Gross (twórca kryminalistyki), który przyznawał zeznaniom dzieci walory dowodowe na równi z zeznaniami dorosłych (Kornak, 2009). Jednakże dopiero wprowadzenie zasady swobodnej oceny dowodów zlikwidowało wszelkie kontrowersje i obostrzenia w tym zakresie. Obecnie możliwość występowania małoletniego jako świadka postępowania karnego jest powszechnie akceptowana. Nie zmienia to jednak faktu, iż nadal istnieje dyskusja nad dolną granicą wieku, która wykluczałaby możliwość występowania małoletniego w postępowaniu. Stern na przykład wyklucza możliwość udziału dzieci w postępowaniu, jeśli nie podlegają one obowiązkowi szkolnemu (Kornak, 2009). W tym miejscu należy jednak zwrócić uwagę, iż orzecznictwo Europejskiego Trybunału

Praw Człowieka jak i Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości nie tworzy dolnych granic wieku dla możliwości występowania w charakterze świadka, lecz wskazuje na obowiązek zapewnienia należytej ochrony praw dzieci, które mają występować w postępowaniu w charakterze świadków lub pokrzywdzonych.

Europejski Trybunał Praw Człowieka w wyroku z dnia 19 czerwca 2007 r. w sprawie W.S. przeciwko Polsce (skarga 21508/02) stanął na stanowisku, iż w sprawach dotyczących wykorzystywania seksualnego mogą być podjęte szczególnie środki ochrony pokrzywdzonego, na przykład poprzez nagrywanie zeznań, które odbywają się poza rozprawą i w odpowiednim miejscu, przystosowanym do wieku osoby składające zeznania, w obecności psychologa lub opiekuna prawnego przy pośrednim udziale oskarżonego. Takie działania, w wypadku przestępstw seksualnych lub z użyciem przemocy, stanowiące środki ochrony małoletnich pokrzywdzonych lub świadków, mogą być stosowane jeśli da się je pogodzić z adekwatnym i skutecznym stosowaniem zasady prawa do obrony a równocześnie nie stanowiąc naruszenia zasady rzetelnego procesu.¹

Również Europejski Trybunał Sprawiedliwości w wyroku z dnia 16 czerwca 2005 r. w sprawie M. Pupino (sprawa C – 105/03), odnosząc się m.in. do regulacji decyzji ramowej Rady z dnia 15 marca 2001 r. w sprawie pozycji ofiary w postępowaniu karnym (2001/220/WSiSW), stwierdził, iż osoba małoletnia – ofiara przestępstwa - jest co do zasady szczególnie podatna na wiktymizację tzn. jest ofiarą szczególnie lub najbardziej wrażliwą, zgodnie z regulacją decyzji ramowej (art. 2 ust. 2 oraz art. 8 ust. 4), ze względu na swój wiek (w przypadku omawianej sprawy poniżej 5 lat) oraz charakter i konsekwencje przestępstwa – przestępstwa z użyciem przemocy. W związku z powyższym osoba taka powinna mieć zagwarantowaną ochronę przewidzianą wyżej wymienioną decyzją ramową. Równocześnie sąd krajowy, w granicach określonych przez prawo krajowe, musi mieć możliwość zezwolenia dzieciom, które twierdzą, że padły ofiarą złego traktowania, na składanie zeznań w sposób umożliwiający zagwarantowanie im odpowiedniego poziomu ochrony. Trybunał podkreślił rolę państwa i organów wymiaru sprawiedliwości w poszanowaniu godności osobistej ofiar w trakcie postępowania karnego oraz traktowanie ofiar szczególnie słabych i wrażliwych w sposób jak najbardziej odpowiadający ich sytuacji.

Odwołując się do regulacji decyzji ramowej Rady z dnia 15 marca 2001 r. (2001/20/WSiSW) należy stwierdzić, iż art. 3 tej decyzji wskazuje, iż każde Państwo Członkowskie podejmuje środki właściwe dla zapewnienia, aby władze przesłuchiwały ofiary wyłącznie w stopniu koniecznym dla postępowania karnego. Natomiast art. 8 ust. 4 stanowi, iż każde Państwo Członkowskie

¹ Zob. wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 2 lipca 2002 r., S.N. Przeciwko Szwecji (skarga 34209/96); wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 26 marca 1996 r., Doorson przeciwko Holandii (skarga 20524/92).

zapewnia, aby szczególnie ofiary najbardziej wrażliwe, gdy istnieje potrzeba ich ochrony przed skutkami dostarczenia dowodów na rozprawie, mogły w drodze decyzji podejmowanej przez sąd, zostać uprawnione do składania zeznań w sposób umożliwiający osiągnięcie tego celu, poprzez zastosowanie wszelkich środków zgodnych z podstawowymi zasadami prawnymi. Równocześnie późniejsza decyzja ramowa Rady z dnia 22 grudnia (2004/68/WSiSW) dotycząca zwalczania seksualnego wykorzystywania dzieci i pornografii dziecięcej wskazuje, iż pokrzywdzeni przestępstwami związanymi z seksualnym wykorzystaniem dzieci (art. 2 decyzji) powinni być traktowani jak ofiary szczególnie wrażliwe w rozumieniu decyzji ramowej Rady z dnia 15 marca 2001 r. (2001/220/WSiSW). W związku z powyższym wskazane jest do takich ofiar również stosować regulacje dyrektywy z dnia 15 marca 2001 r.

Przechodząc do polskiej regulacji prawnej warto zastanowić się nad kwestiami terminologicznymi w odniesieniu do świadków występujących w procesie karnym, a nie mających jeszcze ukończonych osiemnastu lat. Na tle prawa międzynarodowego oraz polskiej regulacji można spotkać się z trzema terminami odnoszącymi się do takich osób: „dziecko”, „małoletni” oraz „nieletni”. Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. w art. 1 stanowi, iż „dziecko” oznacza każdą istotę ludzką w wieku poniżej osiemnastu lat, chyba że zgodnie z prawem odnoszącym się do dziecka uzyska ono wcześniej pełnoletniość. W takim też zakresie część doktryny odnosi się do świadka postępowania karnego nie rozważając wzajemnych relacji dwóch pozostałych terminów.

„Nieletni” na gruncie ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz. u. Z 2002 r. Nr 11, poz. 109 z późn. zm.) oznacza bowiem osobę, którą nie ukończyła siedemnastego roku życia oraz popełniła przestępstwo lub przejawia pewne zachowania dewiacyjne, w tym wyrażające się w znacznej demoralizacji. Przepisy ustawy stosuje się również do nieletniego będącego osobą, która nie ukończyła 18 lat w celu zapobiegania i zwalczania demoralizacji. Wykonywanie środków wychowawczych lub poprawczych orzeczonych na podstawie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich jest możliwe nie dłużej niż do ukończenia 21 lat przez osoby, względem których wydano orzeczenie.

Natomiast w szerokim ujęciu termin „małoletni” oznacza osobę niepełnoletnią, która nie pozostaje w konflikcie z prawem. W związku z powyższym wydaje się słuszne używanie terminu małoletni do dziecka – pokrzywdzonego lub świadka przestępstwa, które nie osiągnęło jeszcze pełnoletniości pomijając termin „nieletnie” mający zabarwienie negatywne (Kornak, 2009).

W polskim procesie karnym brak jest legalnej definicji świadka. W związku z powyższym nie ma też bezpośredniego wskazania na możliwość przesłucha-

nia małoletniego w takim charakterze. Jednak sytuację taką można wywieść pośrednio z regulacji procedury karnej.

Zgodnie z art. 177 § 1 k.p.k. świadkiem może być każda osoba wezwana w takim charakterze przez organy ścigania co wskazuje, że również małoletni. W regulacji art. 171 § 3 k.p.k. można odnaleźć zapis stanowiący, iż jeżeli osoba przesłuchiwana nie ukończyła 15 lat to czynności z jej udziałem powinny być, w miarę możliwości, przeprowadzone w obecności przedstawiciela ustawowego lub faktycznego opiekuna, chyba że dobro postępowania stoi temu na przeszkodzie. Wskazuje on na możliwość przesłuchiwania małoletniego, jednakże określa szczególnie warunki takiego przesłuchania. Dodatkowe regulacje można odnaleźć w art. 189 k.p.k., który ustanawia zakaz odbierania przyrzeczenia od osoby, która nie ukończyła 17 lat oraz w art. 360 § 3 k.p.k., który przewiduje możliwość wyłączenia jawności całości lub części rozprawy na czas przesłuchania świadka, który nie ukończył 15 lat.

Wprowadzony nowelizacjami z dnia 10 stycznia 2003 r. i 3 stycznia 2005 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego (Dz U. Nr 141, poz. 1181) art. 185 a k.p.k. i art. 185 b k.p.k. stanowi wdrożenie do polskiej procedury karnej standardów wyżej opisanych regulacji prawa europejskiego.

Art. 185 a k.p.k. wprowadza szczególnie rodzaj ochrony małoletnich pokrzywdzonych w sprawach o przestępstwa przeciwko wolności seksualnej i obyczajności oraz przeciwko rodzinie i opiece, którzy w chwili przesłuchiwania nie ukończyli 15 lat. Przepis ten zawiera zasadę jednokrotnego przesłuchania takiego pokrzywdzonego. Od tej zasady przewidziane są dwa wyjątki: w sytuacji, gdy wyjdą na jaw istotne okoliczności, których wyjaśnienie wymaga ponownego przesłuchania, lub zażąda tego oskarżony, który nie miał obrońcy w czasie pierwszego przesłuchania pokrzywdzonego. Należy zaznaczyć, iż przesłuchanie to winien przeprowadzić sąd na posiedzeniu z udziałem biegłego psychologa, a prawo udziału w tym posiedzeniu mają: prokurator, obrońca oraz pełnomocnik pokrzywdzonego. Protokół z przesłuchania odczytuje się na rozprawie. Natomiast sporządzony zapis obrazu i dźwięku należy na rozprawie odtworzyć. Warto podkreślić, iż jest to tryb przesłuchania niezależny od decyzji organu procesowego. W razie wystąpienia okoliczności wymienionych w tym przepisie istnieje obowiązek zastosowania takiego rodzaju przesłuchania w stosunku do małoletniego. Ponowne przesłuchanie dziecka w trybie tego artykułu nie jest uzależnione od opinii psychologa co do wpływu tej czynności na psychikę dziecka jak i co do wiarygodności takich zeznań. Przyjmuje się również, iż zasadę wyrażoną w tym przepisie należy stosować do konfrontacji oraz okazania jako szczególnych form przesłuchania (Boratyńska i in., 2009).

Kolejny zapis art. 185 b k.p.k. odnosi się do świadków, którzy w chwili przesłuchania nie ukończyli jeszcze 15 lat, a zeznają w sprawie o przestępstwa

popelnione z użyciem przemocy lub groźby bezprawnej oraz przestępstwa przeciwko wolności seksualnej i obyczajności. Regulacja ta przewiduje możliwość przesłuchania takiego świadka na zasadach wynikających z omówionego wyżej zapisu art. 185 a k.p.k. w sytuacji, gdy zeznania tego świadka mogą mieć istotne znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy. Organ procesowy ma wtedy obowiązek odwołania się do art. 185 a k.p.k.² Wyłączono z tych zapisów ustawowych świadków współdziałających w popełnieniu czynu zabronionego, o który toczy się postępowanie karne.

Wszystkie wyżej wymienione regulacje mają chronić małoletniego świadka lub pokrzywdzonego przez wtórną wiktymizacją, zgodnie z zawartymi w prawie europejskim normami w celu zagwarantowania praw małoletniemu w procesie karnym. Wydaje się jednak, iż na gruncie kodeksu postępowania karnego jedyną gwarancją dla małoletniego jest zasada jednokrotnego przesłuchania, która i w tym zakresie podlega pewnym wyjątkom. Co więcej, ochrona ta nie wydaje się być korespondującą ze szczególnego rodzaju zdarzeniami, w których małoletni jako świadek lub pokrzywdzony brał udział. Brak w regulacji zapisów przewidujących wsparcie psychologiczne, pedagogicznej lub prawne dla małoletniego. Jak można przypuszczać, wskazanym byłby udział osoby bezstronnej. Stanowiłaby ona wsparcie dla małoletniego jak również dostarczała merytorycznej wiedzy o rodzaju oraz charakterze czynności, w których będzie brał udział.

Oczywistym jest, iż kontakt dorosłego pokrzywdzonego lub świadka z organami wymiaru sprawiedliwości w ramach postępowania karnego może wywoływać dodatkowy stres, pogłębiając traumę oraz uraz związany z zaistniałym przestępstwem. Uczestnictwo w postępowaniu małoletniego winno tym bardziej podlegać szczególnej ochronie wymiaru sprawiedliwości. W literaturze dotyczącej psychologicznych aspektów zeznań świadka wskazuje się na wagę nastawienia, życzliwości i otwartości organów procesowych podczas przesłuchania. Podkreśla się, iż pierwszy kontakt i wywarłe wrażenie ma decydujący wpływ na wynik i powodzenia całej czynności (Gruza, 2009). Równocześnie badania odnoszące się do zeznań ujawniły czynniki powodujące stres u dziecka występującego w roli świadka lub pokrzywdzonego w szczególności w sprawach o molestowanie seksualne. Są to:

- opóźnienia, które powodują przedłużenia postępowania,
- relacjonowanie bolesnych i zawstydzających wydarzeń w sali pełnej ludzi,
- konieczność spotkania oko w oko ze sprawcą (oskarżonym),
- niezrozumienie procedur i języka prawnego,
- zmiana obrońcy lub pełnomocnika,

² Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10 października 2007 r., (V KK 446/06).

- przesłuchiwanie poprzez krzyżowy ogień pytań, w sposób agresywny,
- oparcie postępowania dowodowego jedynie na zeznaniach małoletniego, przez co zwiększa się ciężar odpowiedzialności jak również osamotnienia,
- zastosowanie izolacji od środowiska rodzinnego dla celów bezpieczeństwa,
- brak przygotowania do roli procesowej (Lipczyński, 2007).

Na tym tle wskazać należy, iż w polskiej procedurze karnej pokrzywdzony występujący jako oskarżyciel posiłkowy może mieć pełnomocnika. Jednakże świadek nie może liczyć na wsparcie psychologiczne lub prawne w ramach procesu karnego. W takiej sytuacji rodzi się pytanie o możliwą bezpośrednią pomoc dla małoletniego przez osoby bezstronne w procesie.

Badania dotyczące udziału dzieci w postępowaniu karnym (Lipczyński, 2007) pozwoliły wyodrębnić pięć typów lęków odczuwanych przez małoletniego podczas składania zeznań. Obawy dziecka koncentrowały się na:

- spotkaniu z oskarżonym,
- odniesieniu krzywdy ze strony oskarżonego,
- utraty kontroli na sobą poprzez m.in. rozpłakanie się,
- niezrozumieniu zadawanych pytań,
- umieszczenia w więzieniu.

Część tych lęków jest niewątpliwie powodowana przez nową sytuację, w której małoletni ma się znaleźć, a nie tylko przez zdarzenie, z którego powodu dziecko będzie brało udział w czynności procesowej. W związku z powyższym udział w postępowaniu dziecka rodzi dodatkową refleksję nad ewentualnymi skutkami dla jego psychiki w przyszłości.

Na świecie można zaobserwować tworzenie się instytucji tzw. adwokatów dla dzieci, których zadaniem jest przygotowanie małoletnich do udziału w czynnościach procesowych oraz ochrona ich praw podczas tych czynności. Są to zazwyczaj osoby nie związane z wymiarem sprawiedliwości, odpowiednio przygotowane na kontakt z dzieckiem, często też działające w ramach wolontariatu jak np. amerykański program pomocy dzieciom - CASA (Court Appointed Special Advocates), w którym wolontariusze o statusie „wyznaczonych członków sądu” są przedstawicielami interesu dziecka w sądzie (por. www.casaforchildren.org). Inny przykład to brytyjski program Young Witness Service zorganizowany przez National Society for Prevention of Cruelty to Children, którego celem jest zmniejszenie stresu dzieci zeznających w sądzie. W programie tym „supporters” pełnią rolę pośredników między sądem, a małoletnim świadkiem, mogą także towarzyszyć małoletniemu na rozprawie w czasie składania zeznań (jeżeli zezwoli na to sąd; www.nspcc.org.uk). Kanadyjski program realizowany jest poprzez udział dziecka w grupach mających na celu przygotowanie mało-

letniego świadka do składania zeznań (The Calgary Child Witness Court Preparation Program; www.csicainfo.com).

Wszystkie te programy są nastawione na udzielanie wsparcia psychologicznego, jak również przygotowanie od strony prawnej małoletnich do udziału w czynnościach procesowych. W większości przypadków osoby towarzyszące małoletniemu są bezstronnym uczestnikiem postępowania. Jedynie w przypadku programu CASA wolontariusze strzegą interesu dziecka z ramienia sądu prowadzącego sprawę. Udzielane w ramach takich działań wsparcie małoletniemu może zapobiegać urazowi i dodatkowemu obciążeniu psychicznemu dziecka. Równocześnie staje się gwarancją rzetelnego procesu, w którym świadek jest źródłem informacji o stanie faktycznym bez dodatkowych obciążeń i negatywnych skutków wynikających z przebiegu postępowania.

Podsumowując należy stwierdzić, że przedstawione zagadnienia dotyczące udziału małoletnich w postępowaniu karnym w charakterze pokrzywdzonych lub świadków wskazują, iż ta problematyka nie jest polskiemu ustawodawcy obojętna. W tym celu kreuje się normy procesowe zgodne z europejskimi standardami. Zamiarem nowelizacji jest ochrona godności i praw małoletnich. Niemniej jednak pojawia się pytanie, czy dotychczasowe rozwiązania są wystarczające. Biorąc pod uwagę programy realizowane na świecie, jak i szczególnie charakter świadków i pokrzywdzonych przestępstwem o charakterze seksualnym lub z użyciem przemocy należy mieć na względzie szczególne metody pracy wymiaru sprawiedliwości. Dotyczy to zarówno zapisów prawa jak i utrwalonej praktyki organów procesowych. Nie ulega bowiem wątpliwości, że osoby zeznające o czynach traumatycznych wymagają specjalnej troski. Wydaje się istotnym wyeliminowanie dodatkowych możliwości wstąpienia cierpienia związanego z przebiegiem procesu wymiaru sprawiedliwości, jak również wtórną wiktymizacją.

Literatura cytowana:

- Banach – Gutierrez, J. B. (2008). Prawa pokrzywdzonego – normy europejskie a uregulowania krajowe. W: T. Cielecki, J. B. Banach – Gutierrez i A. Suchorska (red.), *Pozycja ofiary w procesie karnym – standardy europejskie a prawo krajowe*. Szczytno: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Policji.
- Bieńkowska, E. i Mazowiecka, L. (2009). *Prawa ofiar przestępstwa*. Warszawa, Kraków: Oficyna Wolters Kluwer Business.
- Boratyńska, K.T., Górski, A., Sakowicz, A. i Ważny, A. (2009). *Kodeks postępowania karnego. Komentarz* (wyd. 3). Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Cielecki, T., Banach – Gutierrez, J. B. i Suchorska, A. (red., 2008). *Pozycja ofiary w procesie karnym – standardy europejskie a prawo krajowe*. Szczytno: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Policji.

- Ciosek, M. (2003). *Psychologia sądowa i penitencjarna*. Warszawa: Wydawnictwo LexisNexis.
- Gaberle, M. (2001). *Dziecko jako świadek w procesie karnym*. Niebieska Linia, 5/16/2001; źródło: www.pismo.niebieskalinia.pl/index.php?id=93.
- Gierowski, J. K., Jaśkiewicz – Obydzińska, T. i Najda, M. (2008). *Psychologia w postępowaniu karnym*. Warszawa: Wydawnictwo Lexis-Nexis.
- Gruza, E. (2009). *Psychologia sądowa dla prawników*. Warszawa: Oficyna Wolters Kluwer business.
- Grzegorzczak, T. (2008). *Kodeks postępowania karnego oraz ustawa o świadku koronnym* (wyd. 5). Warszawa: Lex Wolters Kluwer Business.
- Grzegorzczak, T. (2010). *Kodeks postępowania karnego. Komentarz* (wyd. 7). Warszawa: Wydawnictwo LexisNexis.
- Grzeszczyk, W. (2008). *Kodeks postępowania karnego. Komentarz* (wyd. 6). Warszawa: Wydawnictwo LexisNexis.
- Karmen, A. (cop. 2010). *Crime Victims: an introduction to victimology* (7th ed.). Belmont, CA: Wadsworth Cengage Learning (John Jay College of Criminal Justice).
- Kornak, M. (2009). *Małoletni jako świadek w procesie karnym*. Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer Polska.
- Kwiatkowska – Darul, V. (2009). *Przesłuchanie małoletniego świadka w polskim procesie karnym*. Toruń: TNOiK Dom Organizatora.
- Lipczyński, A. (2007). *Psychologia sądowa*. Warszawa: Wydawnictwo Difin Spółka Akcyjna.
- Waltoś, S. (2002). *Proces karny. Zasady systemu*. Warszawa: Wydawnictwo LexisNexis.

Akty prawne:

- decyzja ramowa Rady Unii Europejskiej z dnia 15 marca 2001 r. (2001/20/WSiSW).
- decyzja ramowa Rady Unii Europejskiej z dnia 15 marca 2001 r. (2001/220/WSiSW).
- decyzja ramowa Rady Unii Europejskiej z dnia 22 grudnia (2004/68/WSiSW).
- kodeks postępowania karnego (Dz U. Nr 141, poz. 1181) art. 185 a k.p.k. i art. 185 b k.p.k.
- ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz. u. Z 2002 r. Nr 11, poz. 109 z późn. zm.).
- wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 26 marca 1996 r., Doorson przeciwko Holandii (skarga 20524/92).
- wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 2 lipca 2002 r., S.N. przeciwko Szwecji (skarga 34209/96).
- wyrok Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości dnia 16 czerwca 2005 r. w sprawie M. Pupino (sprawa C – 105/03).
- wyrok SN z dnia 10 października 2007 r., (V KK).

